УДК 81´373

Г.С. Хаҗиева

ТАТАР ТЕЛЕ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ЭКСПРЕССИВ-СТИЛИСТИК КАТЛАМНАРЫ

В данной статье рассматриваются экспрессивно-стилистические пласты татарской лексики в научном, публицистическом, официально-деловом и литературном стилях, которые были сформированы веками и имеют особую форму и функции. Как показало исследование, непрерывное непосредственное взаимодействие функциональных стилей способствует развитию татарского литературного языка. В работе подчеркнуто, что лексика книжных стилей обновляется, обогащается благодаря включению в них лексики разговорной речи. В разговорную речь, в свою очередь, проникают элементы книжных стилей. Постоянный процесс взаимодействия стилей, который определяет в конечном счете развитие татарского литературного языка.

Ключевые слова: стиль, экспрессивно-стилистические пласты, татарская лексика, научный стиль, официально-деловой стиль, публицистический стиль, литературный стиль.

This article examines the expressive-stylistic layers of the Tatar vocabulary in the scientific, journalistic, official-business, epistolary and literary styles, which have been formed over the centuries, have a special form and function. The research has shown that the continuous direct interaction of functional styles contributes to the development of the Tatar literary language. The work emphasizes that the vocabulary of book styles is updated, enriched by the inclusion of colloquial vocabulary in them. In spoken language, in turn, elements of book styles penetrate. There is a constant process of interaction of styles, which ultimately determines the development of the Tatar literary language.

Keywords: style, expressive-stylistic layers, Tatar lexicon, scientific style, journalistic style, epistolary style, literary style.

Бүгенге тел белемендә «функциональ стильләр, башка телләрдәге кебек үк, тел структурасына, шулай ук җәмгыять һәм аң-акыл системаларына» [Бәширова, 2005, б. 22] һәм заманга бәйле үзгәрешүсеш мөнәсәбәтендә каралалар. Стиль билгеле бер лексик чаралар системасы белән характерлана [Сафиуллина, Зәкиев, 1994, б. 83]. Лексик чаралар, нигездә, ике катлам – язма (китап) һәм сөйләм төрләрендә билгеләнәләр. Стиль (латин. *stylus* – язу коралы, язу манерасы, таякчык) сүзе, термин буларак, лингвистика, әдәбият, сәнгать, музыка өлкәләрендә төрле мәгънәләрдә кулланыла. Тел белемендә стиль – телнең дифференциаль төрләренең берсе, үзенә хас сүз байлыгы, фразеологик берәмлекләре, конструкцияләре булган, төрле тел чараларын үз эчендә туплаган, телнең башка ассистемаларыннан эмоциональ-экспрессив үзенчәлекләре белән аерылып торган тел системасы [Ахманова, 2004, с. 455]. Билгеле булганча, кешенең гамәли эшчәнлеге нәтиҗәсендә барлыкка килеп, бу эшчәнлекне чагылдыруда

тотрыклы бер система булдырган функциональ стиль катламнарының гомуми тел белемендә аерым вазифалары бар. Иҗтимагый тормышта бара торган эшчәнлекне алып бару өчен барлыкка килгән, гасырлар дәвамында төрле вазифалар башкарган, калыплашкан сөйләм төрләрен функциональ стиль дип атыйлар. «Функциональ стиль – тарихи формалашкан төрле тел берәмлекләренең үзара бәйләнеш-мөнәсәбәте һәм сүз сайлауның сөйләмдә гамәлгә ашуы нәтиҗәсендә барлыкка килгән сөйләм тибы» [СЭСРЯ, 2003, с. 581].

Язма тел – чынбарлыкның бер системасы булган җәмгыятьне яшәтү өчен кирәкле күптөрле иҗтимагый эшчәнлек алып бару процессында озын гасырлар узып формалашкан, аң-акыл тарафыннан кабул ителгән, махсус калыплашкан сөйләм [Бәширова, 2012, б. 212]. Язма телнең аерым вазифалары белән билгеләнгән рәсми, фәнни, иҗтимагый, матур әдәбият стиле кебек функциональ төрләре аерыла. Әлеге стильләрнең үзләренә хас табигате, чынбарлык һәм аң-акыл белән бәйләнеш мөнәсәбәте, шулай ук вазифалары – үзләренә йөкләтелгән эш башкару процессы таләп иткән төрле жанр-төрләрдә булуы билгеләнә, тел берәмлекләренең ни рәвешле сайлап алынуы һәм авторлык мөнәсәбәтенең чагылышы күзәтелә. Язма тел дәүләт эшендәге төрле хокукый хезмәтләрне, фәнни танып белүне теркәү, әдәбият, җәмгыятьнең барышы белән бәйле гамәлләр башкара. Тел һәм сөйләм процессында фәнни стиль – фәнни-коммуникатив, хәбәр итү вазифасы, иҗтимагый-публицистик стиль – өндәү-агитацияләү, рәсми эш кәгазьләре стиле – хәбәр итү, эпистоляр-хатлар стиле – йогынты ясау һәм хәбәр итү вазифалары белән аерылалар. «Язма телдә – төрле вазифа үти торган сөйләм типлары, ягъни функциональ стиль таләбенә туры килә торган ныклы тәртип саклану: әйтелергә тиешле фикерне барлык төбәкләрдә яшәүче укучыларга төгәл итеп җиткерү, һәр стильнең һәм аның җанр төрләренең үзләренә хас булган төзелеш-структурасын, тәкбирләү тәртибен катгый саклау, мөнәсәбәт – белдерелү-белдерелмәүнең чамасын белү, орфографиянең әдәби дөрес булуын даим аңлы рәвештә истә тоту таләп ителә» [Бәширова, 2012, б. 13]. Һәр функциональ стиль структур яктан оешкан һәм системалы бөтен булудан тыш, билгеле бер вакыт аралыгында барлыкка килгән, расланган һәм шомартылган лексик чаралар белән билгеләнә. Билгеле булганча, сөйләмнең язма һәм сөйләм формаларына хас фонетик, лексик, грамматик үзенчәлекләр бар. Әлеге аерманың булуын телнең язма һәм сөйләм төрендә дә бердәй хезмәт итә торган, барлык стильләр өчен дә уртак саналган стильара сүзләр тәшкил итә. Шулар фонында стилистик бизәкләргә ия сүзләрнең, сөйләм чараларының саны һәм сыйфаты ачыклана. Әлеге лексик чаралар һәр стильгә функциональ яктан беркетеләләр. Стильләрнең төрле катламнарын тәшкил иткән тел чаралары җыелмасы (лексик, морфологик, синтаксик, шулай ук фонетик чаралар) система бөтенлеген тәэмин итә. Система бөтенлеге функциональ стильләрне оештырганда барлыкка килгән тел чараларының билгеле бер стильдә ныгуы нигезендә формалаша,

шул рәвешле үзләренә мөстәкыйльлек булдыра. Стиль катламнарын тәшкил итүче тел чараларының үзара бәйләнеше функциональ стильләрнең системалы-структур бәйләнешен барлыкка китерә. Лексик чараларның системалы бөтенлеге функциональ стильләрне аеру критерийларының берсе булып тора. Шул рәвешле, һәр стиль үз лексик берәмлекләреннән торган бербөтен формалаштыра, ягъни һәр стильнең үзенә генә хас лексик берәмлекләре барлыкка килә. Әлеге лексик чаралар стильләргә функциональ яктан беркетеләләр. Телдә бер стиль катламына караган лексик чараларның икенче стиль катламына керә алу мөмкинлеге дә бар [Сафиуллина, Зәкиев, 1994, б. 83]. Мисал итеп, иҗтимагый-сәяси лексика рәсми эш кәгазьләре стилендә дә, фәнни һәм иҗтимагый-публицистик стильләрдә дә билгеләнә. Рәсми эш кәгазьләре стилендә иҗтимагый-сәяси лексика түбәндәгечә кулланыла: *Татарстан Республикасы бюджеты һәм Татарстан Республикасы Территориаль мәҗбүри медицина иминияте фонды бюджеты* ***Татарстан Республикасы законнары*** *рәвешендә әзерләнә һәм раслана,* ***җирле бюджетлар муниципаль берәмлекләрнең вәкиллекле органнары муниципаль хокукый актлары*** *рәвешендә әзерләнә һәм раслана* (Ватаным Татарстан, 2021, № 56). Сәяси темаларга кагылышлы газета-журнал мәкаләләрендә иҗтимагый-сәяси лексика шулай ук аерым лексик катлам барлыкка китерә: *18 сентябрьдә РФ ФҖның VII чакырылыш* ***Дәүләт Думасына депутатлар сайлауларда бер мандатлы округларда*** *җиңгән кандидатлар исемлеге мәгълүм* (Ватаным Татарстан, 2021, № 56). Фәнни стильдә иҗтимагый-сәяси лексика социология, политологиягә караган өлкәләрдә еш кулланыла: ***Россия һәм Татарстан дәүләт хакимияте органнары арасында вәкаләтләр чикләрен бүлешү турындагы Шартнамәгә*** *кул кую үзәкнең безнең карашыбыз хаклыгын тану булды* (Ватаным Татарстан, 2021, № 56). Билгеле бер стильгә караган лексик чараларның икенче бер стильдә кулланылышы стилистик норма белән билгеләнә. «Стилистик норма – стилистик мөмкинлекләрнең тарихи формалашкан һәм тел үсешендә кабул ителгән чаралар, кануннар системасы ул» [СЭСРЯ, 2005, с. 433].

Фәнни стильдә сүз мәгънәсенең төгәл, катгый бер кысаларга керүе таләп ителә, сүзләр, нигездә, туры мәгънәләрендә кулланылалар, сурәтләү чаралары, метафорик сүзләр, гиперболалар, эпитетлар очрамый, сөйләм махсус терминнар белән сугарылган була. Мәсәлән: ***Биотехнология молекуляр биология*** *һәм* ***генетика, микробиология һәм биохимия, физиология һәм цитологиянең*** *теоретик нигезләренә таяна һәм аны фән һәм техниканың катнаш өлкәсе дип карарага була* (Фәнни Татарстан, № 3, 2018). Молекуляр биологиянең актуаль мәсьәләләрен яктырткан мәкаләдән китергән өзектә барлык сүзләр дә туры мәгънәдә кулланылганнар, образлы, метафорик сүзләр күзәтелми.

Матур әдәбият стилендә лексик чаралар образлылыкны арттыру, тәэсирлелекне көчәйтү максатында кулланылалар. Ул кулланылышы

ягыннан һәр катламны да чагылдырырга мөмкин. Биредә шактый иркен рәвештә китап теле лексикасы, сөйләм теле берәмлекләре янәшә кулланыла ала. Аның нигезен гомумкулланылыш сүзләре алып тора. Матур әдәбият теленең төп үзенчәлекләреннән берсе – лексик берәмлекләрнең коннотатив эчтәлеккә бай булуында. Бу төрдә стильара лексика да сәнгати сурәтләү вазифасын башкарып, эстетик функциядә кулланыла. Мәсәлән, матур әдәбият теле лексикасының функциональ-стилистик йөкләмәсе сүзләрнең семантик мәгънәләре киңәю, яңа сүзләр яки окказиональ сүзләр барлыкка килү, сүзнең комбинатор-структур мөмкинлекләрен файдаланып, яңа сүзләр иҗат ителү, диалекталь сүзләрне куллану, гади сөйләм лексикасына мөрәҗәгать итү, тарихи сүзләр, архаизмнарны билгеле бер максат белән әсәр тукымасына кертеп җибәрү, экзотизмнар, парлы сүзләрне куллану нигезендә ачыла.

Иҗтимагый-публицистик стильдә лексик катлам төрлелеге белән аерыла, иҗтимагый-сәяси фразеология зур урын алып тора һәм тел хәзинәсен баетуда әһәмиятле вазифа үти. Хәзерге иҗтимагый-публицистик лексика бары тик иҗтимагый-публицистик стиль кысалары белән генә чикләнми. Әлеге төр лексика башка стильләргә дә күчә ала, ягъни сүзләр функциональ чиклелектән азат. Функциональ яктан чикле булган сүзләрнең (диалекталь сүзләр, варваризмнар, сленг, гади сөйләм сүзләре) иҗтимагый-публицистик стильдә кулланылышы шулай ук гадәти күренеш. Мәсәлән, *«Көр булу»* – мәкалә исеме (Ватаным Татарстан, № 23, 2019), *«Яренгә тагын да зуррак уңышлар белән куандырырбыз әле», – диде колхоз рәисе* (Ватаным Татарстан, № 23, 2019) кебек диалекталь сүзләр аерым стильләргә, шулай ук әдәби телдә шушы төшенчәне белдерердәй сүз булмаса, һәм публицистикада, мәсәлән, әңгәмәдәшнең, персонажның сөйләм үзенчәлекләрен сурәтләү өчен кулланыла (репортаж жанрында киң таралган күренеш).

Шулай ук газета-журнал битләрендә күпсанлы варваризмнарны – чит тел сүзләрен очратырга мөмкин: *Соңгы елларда шәһәр урамнарында төсле буяулар белән «кальян өчен катнашмалар», ‘Aroma’ дип язылган такталар эленгән кечкенә кибетләр пәйда булды. Инде алкоголь, тәмәке тарту белән генә канәгатьләнмәгән яшьләр Spise, Tigrin, Dream да шушы хуш исле катнашмаларга кызыга башлады. Ә нигә әле татып карамаска янәсе?* (Шәһри Казан, № 56, 2019). *Инде Gucci, Prada брендлы киемнәргә килгәндә, мондый киемнәр безнең кебек гади халык сатып ала алырлык түгел шул* (Шәһри Казан, 2020, № 34).

Фәнни лексика – ул төрле эзләнү-тикшеренүләр ярдәмендә тирә-юньне, чынбарлыкны өйрәнеп, фәнни нәтиҗәләрне саклау һәм чагылдыру өчен кулланылган сөйләм тибында чынбарлыкны, фикерне логик эзлеклелектә, төгәл итеп, аерым бер фән тармагына гына хас булган гомумфәнни төшенчәләр һәм терминнар ярдәмендә фәнни чагылдырган сүзләр яки сүз гыйбарәләре. Фәнни стильнең актив лексик катламын гомумфәнни лексика тәшкил итә: *мәгънә, өлеш, элемент,*

сан, процесс, функция, тигезләмә һ.б. Мисал: *Alcanivorax borkumensis исемле бактерияләр һидрокарбоннарны таркатучы микробларның әһәмиятле төркемен тәшкил итәләр* (Фәнни Татарстан, 2020, № 3). Татар телендә фәнни лексика алынма сүзләр белән билгеләнә: *тәшкил итә, тәэмин итә, фараз, гомуми, шәрехләү, мәгънәви, гипотеза, процесс, текст, материал, консолидация, проблема, система, этап, традиция, гипотеза һ.б. Соңгы ун елда үсемлекләрдәге яңа биоактив метаболитларны һәм микроорганизмнарны өйрәнү гаять активлашты, бу химик һәм молекуляр-генетик анализ методларының камилләшүе күзәтелә* (Фәнни Татарстан, 2019, № 3). XX гасырда фәнни лексиканың үсешенә рус теленең тәэсире көчле була һәм бу лексик планда гына калмыйча, морфология, синтаксис дәрәҗәсендә билгеләнә. Үзгәртеп кору башлангач, югары уку йортлары өчен дәреслекләр, фәнни мәкаләләр татарча языла башлый һәм элеккеге фәнни стильгә кайтуга омтылыш туа.

Шулай итеп, татар телендә һәр функциональ стиль структур яктан оешкан һәм системалы бөтен булудан тыш, билгеле бер вакыт аралыгында барлыкка килгән, расланган һәм шомартылган лексик чаралар белән дә билгеләнә. Телнең тарихи үсеше процессында әдәби тел вазифаларының киңәюе, кеше эшчәнлегенең яңа төр-өлкәләрендә яисә коммуникатив процессларда файдаланылган әдәби тел чараларының һәм сөйләшүченең төрле иҗтимагый рольләренең үсеше стильләр, стильләр лексикасы формалашуга китерә.

Әдәбият

Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. 2-е изд., стер. М.: УРСС: Едиториал УРСС, 2004. 576 с.

Бәширова И.Б. Татар әдәби теле тарихы: гомумтеоретик мәсьәләләр: татар әдәби теленең билге-шартлары һәм аларның өйрәнелеше. Казан, 2012. 255 б.

Низамов И. Ярдәмең берлән синең... Казан: Мәгариф, 2008. 238 б.

Низамов И.М. Татар социолингвистикасы. Казан: Казан. ун-ты, 2006. 150 б.

Сафиуллина Ф.С. Хәзерге татар әдәби теле / Ф.С. Сафиуллина, М.З. Зәкиев. Казан: Мәгариф, 1994. 320 б.

Стилистический энциклопедический словарь русского языка / под ред. М.Н. Кожиной. М.: Флинта: Наука, 2003. 696 с.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Казан: Матбугат йорты, 2005. 874 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 3 томда. 2 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. 726 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 3 томда. 1 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. 475 б.

Татар теленең диалектологик сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1993. 459 б.

Хаҗиева Гүзәлия Сәйфулла кызы,
филология фәннәре докторы, профессор,
Казан дәүләт мәдәният институтының универсаль компетенцияләр методологиясе һәм технологиясе кафедрасы мөдире